

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО

Диана Съботинова

ECONOMIC THEORIES ON POPULATION

Diana Sabotinova

Abstract: *Economic theories of the relationship between population and economic prosperity vary across the full spectrum of possible opinions. Since the productivity of world output is directly related to the population it is essential that proper balance is maintained between human population numbers and the natural world. There should be also a balance between the benefits to a society of a desired demographic outcome and the costs to the society of achieving it. A too rapidly growing or declining population would obviously involve many severe problems, so measures ought to be taken to prevent it.*

Key words: *Malthusian population theory, a law of population, overpopulation, optimal population, demographic transition, population ageing*

I. ТЕОРИИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО

Теориите за населението търсят връзката между демографската динамика и икономическото развитие. Стремехът към благоденствие поставя пред изследователите въпросите за броя на населението във всеки един момент и как промените в числеността на хората се отразяват върху икономическите процеси. В зависимост от времето и историческите обстоятелства мненията са коренно противоположни – от виждането, че нарастването на населението води до просперитет, до противоположната гледна точка, че нарастването на населението води до бедност. За някои страни проблемът за населението е проблем на недостатъчното население, за други – проблем на свръхнаселението. Зависимостта между икономическо развитие и демографска динамика е двустранна – развитието на икономиката на свой ред оказва влияние върху промените в населението. До индустриалната революция броят на населението на Земята не търпи големи изменения, докато след това започва непрекъснато да расте и днес наближава 7 милиарда души, като по-голямата част от тези хора живеят в развиващите се страни. В развитите започва тенденция към намаляване и застаряване на населението. Високият жизнен стандарт свързваме както с удължаване на продължителността на живота, така и с намаляване на раждаемостта.

Икономическата мисъл предлага различни виждания по проблемите, повдигнати от съотношението на населението и наличните средства за препитание. Можем да различим три концепции: популациониско (оптимистично) течение; песимистично учение, чийто произход ни води към Малтус; и умерено (междинно) течение, което се опитва да определи оптимума на населеността.

Според Йозеф Шумпетер¹ „Взгледът, че ключът към историческите процеси трябва да се търси в променящата се численост на населението, е поне толкова приемлив, колкото и всяка историческа теория, която се основава на предразсъдъка, че съществува единствен главен двигател на социалното или икономическото развитие – било то техниката, религията, расата, класовата борба, формирането на капитала и др.”.

1. Популяционистко (оптимистично) течение

До края на XVI век загриженост поражда отношението между нормата на раждаемост и нормата на смъртност. Проблемът за населението тогава е проблем за застрашителната по своите размери пренаселеност. Още в древността мисълта за свръхнаселението занимава Аристотел и Платон, които изказват идеята за оптимален брой на гражданството в „идеалния град-държава”. Обратният проблем е бил изключение. Но през XVII и XVIII век това се променя. Проблемът за населението се превръща в проблем на недостатъчното население, когато идеите за национално и териториално могъщество и експанзия изпълват сърцата и умовете на всички. При променените условия държавите започват да насърчават с всички средства нарастването на населението. Икономистите посрещат с ентузиазъм идеята за бързото увеличаване броя на населението. Многобройното и увеличаващо се население става най-важният признак за богатство – то се оказва главната причина за богатство. При съществуващите условия увеличаването на населението е водело до нарастване на реалния доход на човек от населението.

Меркантилистите развиват идеята за хората като източник на богатство и разглеждат положително демографската експанзия. Антонио Сера разглежда населението като важен фактор за нарастване на богатството. Томас Ман при това го обвързва с другите, главни за тогавашното време фактори – земята и морето. Ман, както по-късно и Уилям Пети, смятат големия брой население като източник на богатство, защото самата епоха на икономическо развитие разширява нуждите от работна сила с по-високи темпове, отколкото нараства населението. Според Ман² „Там, където населението е многочислено, промишлените занаяти процъфтяват, там търговията трябва да бъде обширна и страната богата.” За Пети хората са най-главната, най-основната и най-ценна стока.

При **физиократите** започват да се проявяват про-малтусиански идеи, свързани с натиска на населението върху средствата за живот. Те стигат до идеята за взаимозависимостите и мултипликационните ефекти. За тях населението е фактор за увеличаване на богатството, но и самото богатство е фактор за нарастване на населението. Това е безспорно една теория, имаща своите доказателства в епохата на прехода към индустриално общество, на първоначално натрупване на капитал, когато все още са достатъчни националните рамки на стоковия пазар. Същественото е, че тази теория намира почва и в по-късните периоди на развитието на научната мисъл, макар и видоизменена. Тя прозира в обобщенията за необходимостта от спазване на строга пропорционалност между темпа на нарастване на националния доход и прираста на населението. Виждането на физиократите – по-малко хора и по-добре култивирана земя – при съвременните темпове на урбанизация се видоизменя в тезата – по-малко хора в по-комфортни градове.

¹ Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т. 1. С. Прозорец. 1998

² Бежарова, К., Б. Велев и Ив. Пипев. Икономически теории. П. Хермес. 2006

През XVIII век маркиз дьо Мирабо³ в своя труд „Приятелят на хората или трактат за населението” защитава идеята, че увеличаването на хранителните продукти води до нарастване на населението и обратното. Кене смята, че отначало трябва да се увеличат богатствата, след което ръстът на населението ще дойде по естествен път.

Робърт Уолъс

Робърт Уолъс⁴ (1761 г.) разглежда егалитарния социализъм като абсолютно идеалната форма на обществото. И го отхвърля, като единствената причина, която изтъква, е обстоятелството, че подобно общество няма да има контрол върху действието на човешките физически сили за размножаване. Според него в крайна сметка развитието на едно комунистическо общество ще приключи в пренаселеност и нищета – гледна точка, която очевидно се отнася до ситуацията, характерна за времето, в което живее Уолъс.

Адам Смит

Смит⁵ в „Богатството на народите” (1776 г.) обобщава всичко това, като свежда принципа за населението до тривиален факт, запазвайки обаче неговия характер на природен закон: „Всеки животински вид естествено се размножава съобразно със средствата за съществуване и никой вид не може да се размножи над тяхната наличност.” Но Смит не спира дотук – той продължава така: „Но в едно цивилизовано общество оскъдността на средствата за съществуване може да поставя рамки на по-нататъшното размножаване на човешкия род само в низшите слоеве на народа, и то само като унищожава голяма част от децата, родени от техните бракове.” В духа на популационизма той заявява, че „Най-убедителният признак за процъфтяването на една страна е нарастването на нейното население: Смята се, че във Великобритания и в повечето други европейски страни то не може да се удвоява за по-малко от петстотин години. Установено е, че в британските колонии в Северна Америка то се удвоява за 20 или 25 години.” Намира причината за нарастване на населението в щедрото заплащане на труда. Заключение на Смит е, че щедрото заплащане на труда е както следствие от нарастването на богатството, така и причина за нарастване на населението. „Да се оплакваме от него – значи да се оплакваме от необходимото следствие и причина за най-голямото обществено благополучие.” Смит показва причината за повишаване на благосъстоянието – икономическият растеж. „Заслужава може би да се отбележи, че положението на трудещите се бедняци – голямата част от народа, е, изглежда, най-благоприятно и най-леко, когато обществото се намира в състояние на възход и върви напред към по-нататъшно обогатяване, а не когато е достигнало висока степен на богатство. Положението им е тежко и при състояние на застой и плачевно при състояние на упадък. Състоянието на възход означава в действителност бодрост и приповдигнат дух на всички класи на обществото, състоянието на застой – униние, а състоянието на упадък – потиснатост.”

Условията не се променят съществено през XVIII век. Защо тогава се появява обратната нагласа – която може да бъде наречена антипопулационистка или малтусианска – и защо става толкова популярна сред икономистите от средата на XVIII век нататък? Кои са причините за появата на песимизма относно бъдещето? Защо антипопулационизмът завладява английските икономисти, въпреки че това е епоха, в която икономиката на Англия отбелязва блестящ възход? Това Шумпетер обяснява с

³ Бар, Р. и Фр. Тьолон. Политическа икономия. Т.1. С. Кама. 2002

⁴ Wallace, R. (2010). Various prospects of mankind, nature, and providence, Gale ECCO

⁵ Смит, А. Богатството на народите. С. Пата. 2006

факта, че краткосрочните превратности, които характеризират епохата на Малтус, са скривали от неговия поглед дългосрочната тенденция на английската икономика. Така икономистите са били прави както да разглеждат бързото нарастване на населението като двигател, условие и признак за дългосрочно стопанско развитие, така и не по-малко прави да се тревожат от краткосрочните превратности в икономиката, в частност от безработицата, съпровождаща развитието. Още повече, че по времето на индустриалната революция от последните десетилетия на XVIII век в резултат на ускореното икономическо развитие тези краткосрочни превратности стават по-сериозни от преди. Това пречи на част от икономистите да изгубят дългосрочната тенденция, виждайки единствено краткосрочните ефекти.

2. Песимистично учение (малтусианство)

Интересен е фактът, че теорията за народонаселението, така както е предствена от Малтус (като теория на факторите или „законите”, които определят броя и темпа на увеличаване или намаляване), възниква много преди това. „Малтусианският” принцип за народонаселението е предложен в завършена форма от Ботеро още през 1589 г. Според него населението бележи тенденция да нараства неограничено най-вече благодарение на човешката плодовитост. От друга страна, средствата за съществуване, както и възможностите за тяхното увеличаване, са безусловно ограничени и следователно поставят граница пред нарастването, която се явява и единствената граница; тази граница се закрепва чрез недостига, който принуждава хората да се въздържат от брак (Малтусовият негативен контрол, благоразумен контрол, „морално въздържание”), освен ако числеността не намалява заради войни, епидемии и т.н. (Малтусовият позитивен контрол). Това основополагащо изследване (по думите на Шумпетер) се появява много преди времето, когато посланието му би могло да получи отклик – то се загубва в популяционистката вълна от XVII век. Малтус не прави нищо друго, освен да го повтори с изключение на факта, че подчинява човешката плодовитост и средствата за съществуване на специфични икономически закономерности – населението нараства в геометрична прогресия, а храната нараства в аритметична прогресия. Законът за геометричната прогресия обаче е предложен през 1774 г. от Ортес, така че в рамките на съществуващите идеи за Малтус не остава да добави почти нищо, което вече да не е било казано. Ортес е този, който открива математическата диспропорция между движението на населението и растежа на количеството средства за живот. Почти по същото време през 1786 г. Дж. Таунсенд лансира идеята, че движението на населението се определя от количеството на средствата за препитание, тъй като, ако тяхното нарастване изостане от растежа на населението, последното чрез глад, мизерия и смърт се привежда в адекватна пропорция към съществуващите продоволствени възможности. Измежду авторите от XVIII век, които заявяват, че населението винаги ще нараства до границата, поставена от предлагането на средства за съществуване, са Франклин - 1751г. и Мирабо – 1756 г. (който в свойствения си стил подчертава, че хората ще се размножават до границите на издръжките за съществуване „като плъхове в хамбар”).

Изводът е, че Ботеро още през 1589 г. е първият, който подема песимистичната нотка – той първи свързва нарастването на населението с бедността. Фактът, че дадено население е в състояние физически да се умножава, докато не започне да му липсва не само храна, но и земя, на която да живее, не дава основания за безпокойство дотогава, докато не се допълни с твърдението, че то наистина е склонно да направи това, вместо да реагира на разширяващата се икономическа среда, като нараства успоредно с нея (или дори като намали раждаемостта). Населението трябва в действителност да е склонно „да оказва натиск” върху предлагането на храна, твърди Шумпетер. Кене е този, според който натискът на населението е вече налице през 1750 г. Той не само поддържа тезата, че размножаването няма други ограничители освен средствата за съществуване, а и че то

винаги проявява тенденция да ги отхвърля. Така всички автори стигат до теорията за бедността, почиваща върху пренаселеността, която е същността на малтусианството.

Томас Малтус

Рисковете от свръхнаселеността са ясно очертани от Малтус⁶ в „Есе върху принципите на населението и неговото влияние върху бъдещето на обществото с бележки върху спекулациите на г-н Годуин, г-н Кондорсе и други автори” (1798 г.). Това е произведението, което доминира ученията за населението в продължение на целия XIX век. Неговата теза е проста: когато населението не е ограничавано от никакви препятствия, то нараства в геометрична прогресия и се удвоява на всеки 25 години, докато в същото време продуктите за препитание могат да нарастват не по-бързо от аритметична прогресия. На тази тенденция на растеж на населението се противопоставят разрушителни пречки (бедност, война, чума, глад), както и някои ограничителни препятствия: въздържащ морал, т.е. въздържане от женитба, целомъдрие. Във второто издание на своя труд (1803 г.) Малтус чрез демографски статистики се опитва да докаже тезите, които преди това е издигнал.

По начина, по който теорията е представена в първото издание, тя се стреми да покаже, че населението действително и неизбежно нараства по-бързо от увеличаването на средствата за препитание и че това е причината за наблюдаваната бедност. Второто издание от 1803 г. е свършено нов труд, който освен изобилната статистика съдържа съвсем различна теория. Защото въвеждането на благоразумния контрол („моралното въздържане”) променя коренно нещата. Малтус не обсъжда никакви други следствия от моралното въздържане, освен ефекта му върху броя на населението – например въздействието му върху качеството на населението или неговата мотивация. Малтус упорито се придържа към първоначалните си изводи и защитава релевантността на теорията си за времето, в което живее.

След като Малтусовата теория не само оказва толкова силно влияние както върху развитието на демографията и социалните науки, но също има и огромен политически натиск и международен отзвук, ще се спрем по-подробно върху нея. За да обоснове по-бавния растеж на средствата за съществуване от динамичното размножаване на човешкия род, Малтус прибягва до аргументите на т. нар. „Закон за намаляващото плодородие на почвата” и ограничеността на пригодните за селскостопанска работа земи. Той въвежда като твърде реалистична хипотезата, че с растежа на населението годната за обработване земя постепенно се изчерпва и че в крайна сметка тя може да се окаже изцяло въведена в производствения процес. Тогава увеличаването на обема на средствата за живот ще става единствено по пътя на повишаване на плодородието на почвата чрез допълнително влагане на труд и капитал. Но съгласно закона за намаляващото плодородие на почвата всяко следващо влагане на труд и капитал за подобряване обработката на една и съща земя дава все по-ниски допълнителни добиви на продоволствени продукти. Следователно повишаването на производителната сила на земята ще се съпровожда с намаляване на произвежданите средства за съществуване. С това се доказва по принцип по-бавният във времето темп на тяхното възпроизводство в сравнение с неограниченото възпроизводство на населението. С други думи, ако времето за удвояване на населението е 25 години, то времето за двойното увеличение на произведенията на земята със сигурност ще бъде много повече. Даже ако се допусне, както разсъждава Малтус, че в дадена страна с високопродуктивно земеделие прирастът на селскостопанската продукция не намалява и

⁶ Malthus, Th. R. (1798). An Essay on the Principle of Population, London, <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>

че за 25 години земеделското производство може действително да се удвои, то в следващия 25-годишен период в никакъв случай не може да се допусне, че плодородието на земята ще може да нарасне в такава степен, че да даде четворно повече продукция. „Да допуснем това – пише Малтус, - значи да пренебрегнем всички наши знания и представи за производителността на почвата.” Изводът от тези разсъждения, отнесен към целия свят, се налага сам по себе си: средствата за съществуване, добивани от земята, не нарастват в геометрична, а в най-добрия случай в аритметична прогресия. „И така, изхождайки от действителното състояние на населените земи, ние можем да твърдим, че средствата за съществуване при най-благоприятните условия за приложение на човешкия труд никога не могат да нарастват по-бързо от аритметична прогресия.” – заключава Малтус.

По волята на открития от Малтус „висш закон” постоянният стремеж на хората към размножаване се възпрепятства от суровата действителност и се удържа в съответствие с растежа на средствата за съществуване. Недостигът на ресурсите за препитание според Малтус е постоянното и главно препятствие, което в крайна сметка регулира растежа на човешката „порода”. Това препятствие според него се открива навсякъде, където има пренаселеност и то непрекъснато се проявява в различните форми на бедността, мизерията и човешкото нещастие.

От действието на закона за народонаселението Малтус извежда главната идея на своята теория. Тя се свежда до това, че по „волята” на вечния си природен нагон към размножаване човечеството с императивна необходимост създава излишък от свръхнаселение, което, превишавайки наличните ресурси за потребление, със същото постоянство и неизбежност с обрича на мизерия, глад и измиране. Главната и постоянна причина за бедността според него не зависи толкова от начина на управление или от неравномерното разпределение на имуществото, а се обуславя от „естествените закони и човешките страсти”. „Аз стигнах до заключението – заявява той, - че във всички страни развитието на бедността и бедствията трябва да се припишат изключително на закона.”

Малтус дава своя подробна систематизация на всички форми на проявление, чрез които главното препятствие – недостигът на средства за съществуване – „регулира” населението. Препятствията са групирани основно в две групи. Едните той нарича задържащи препятствия, защото възпират размножаването и растежа на населението. Другите са определени като разрушителни препятствия, тъй като съкращават чрез унищожение излишното население. Задържащите и разрушителните препятствия на свой ред се свеждат до три главни вида: нравствено обуздаване, порок и нещастие.

Механизмът на действието на препятствията според Малтус описва постоянни колебания, следвайки движението на населението. „Когато растежът на населението достига крайния си предел, по правило всички препятствия – както задържащите, така и разрушителните, започват да действат особено силно. Силно нараства склонността към порока, децата много по-често остават на произвола на съдбата, увеличават се честотата и опустошителната сила на войните и епидемиите. Тези и всички други причини продължават неотслабващо да действат, докато населението не бъде сведено до равнището на ресурсите за потребление. Тогава възвръщането към нормалното задоволяване на жизнените потребности отново предизвиква растежа на населението, което след време пак ще започва да се задържа и съкращава от същите причини.” В зависимост от конкретните условия в отделните страни всяко едно от различните препятствия може да действа с по-голяма или по-малка сила, на при всички случаи вследствие механизма на действието на препятствията в историята на всяка страна трябва да се наблюдават ретроградни и прогресивни колебания в движението на населението.

Типичното действие на препятствията за съвременното за Малтус общество протича по следния начин: когато населението започне да изпреварва наличните ресурси

за потребление, недостигът от тях се отразява върху живота преди всичко на най-неимотната част от обществото – работническото население. Тогава броят на работниците надминава „количеството на работата” или възможностите за трудова заетост, т.е. появява се безработица. Предлаганото количество труд съответно надвишава търсеното количество, в резултат на което работната заплата неминуемо спада. Но по-високата оскъдност на предметите за потребление естествено води до повишаване на техните цени. В съответствие с тези противоположни тенденции достъпът до средствата за живот се ограничава, недоимъкът расте и повечето работници и техните семейства започват да изпитват крайна нужда. Нуждата и естественият стремеж да запазят нещо от равнището си на живот принуждават работниците да се трудят повече и по-изнурително от преди, което пряко се отразява на тяхното здраве и продължителност на живот. Освен това по време на такава нужда брачните съюзи се затрудняват, браковете като цяло намаляват, издръжката на семейството и поколението става трудна и непълноценна, болестите и смъртността се увеличават. Като цяло възпроизводството на работническото население се влошава и растежът му намалява или спира.

В същото време се създават условия за обратния процес. Ниската работна заплата, относителното изобилие на работна сила, нуждата, която принуждава работниците да работят повече, високите цени на средствата за живот стимулират и дават възможност на земеделците-капиталисти да приложат към земята повече труд и капитал, да включат в оборот нови по-лоши участъци земя и да подобрят обработката и плодородието на вече експлоатираните земи. Това повишава търсенето на труд, работната заплата расте към старото си равнище, производството на средствата за живот се увеличава, което като цяло води до изравняване на величината им с числото на работническото население. Тогава положението на работниците и на техните семейства сравнително се подобрява, а препятствията, задържащи и съкращаващи техния брой, намаляват силата на действието си или спират. След известен период от време колебанията се възстановяват и показаните причини и следствия се повтарят ту по посока на растежа, ту по посока на спада на работническото население и като цяло на населението въобще.

В това противоречиво действие на закона Малтус вижда заложения в него двигател на икономическото развитие и обществения прогрес. „Главният подбудителен мотив” за постиженията на цивилизацията той извежда от взаимодействието между растежа на населението и постоянния стремеж на хората да задоволяват потребностите си от средства за съществуване. „Потребността от средствата за съществуване не би била достатъчно настойчива и не би съдействала за развитието на човешките способности, ако стремежът на хората към бързо и безгранично размножаване не усилваше напрежението на тази потребност. Ако тези две величини – населението и средствата за съществуване – нарастваха в еднаква степен, аз не знам каква подбуда би могла да победи естествената леност у човека и какво би го заставило да разширява обработката на земята.” – пише Малтус. Затова диспропорцията между растежа на населението и средствата за съществуване, причиняваща бедността и толкова злини на хората, Малтус в същото време разглежда като „голямо положително благо и безусловна необходимост” за нарастването на труда и производството, благодарение на което са постигнати безчислените ползи и преимущества на цивилизацията.

Малтус счита, че напълно във волята, интереса и възможностите на хората е да контролират желанията, постъпките и въобще жизнената си дейност така, че да отслабят действието на главната причина за бедствията – растежът на населението. „Ако нарастването на народонаселението неизбежно трябва да се задържа от някакво препятствие, то по-добре това да бъде благоразумното съобразяване с трудностите на семейното обезпечаване, отколкото мизерията и страданията.”

Принципната обвързаност на самообуздаването със средствата за живот означава, че всяко нарастване на тяхното производство трябва да се изрази в адекватен прираст на населението, но (и това в случая е най-важното) на осигурено със средства за препитание население. Освен това Малтус допуска, че абстрактният предел на производителността на земята е с твърде разтегливи и неопределени във времето граници. „Производителната способност на земята, разбира се, не е безпределна, но тя в точния смисъл на думата е неопределена, т.е. тя няма известни на нас и точни граници. Твърде вероятно е никога да не настъпи това време, когато плодовете на техническите изобретения ще станат съвършено безсилни да увеличат производителността на земята.”, прогнозира Малтус. Това означава, че в рамките на закона за народонаселението чрез нравственото самообуздаване и благодарение на техническия прогрес може да се осъществява постоянно, в неопределени във времето граници увеличаване на населението, без да се допусне действието на унищожителните препятствия от рода на пороците и нещастията.

Ето защо тази позитивна роля на нравственото обуздаване в закона за народонаселението Малтус разглежда като главно достойнство на своята теория. Противно на мизантропските представи за него именно чрез това достойнство на учението си той се обявява за враг на страданията на човешкия род. „Намаляването на пороците и бедствията – признава той – са крайната цел на моите стремежи, а посочените от мен препятствия на размножаването трябва да бъдат разглеждани като средство за постигането на тази цел.” Давайки истината за действието на закона за народонаселението и средствата за неговото спазване, Малтус се надява, че хората ще съумеят благодарение на разума си и нравствените си добродетели да станат по-добри господари на собствената си съдба.

Дейвид Рикардо

Рикардо⁷ (1817 г.) предупреждава за бедствията от свръхнаселението: „В онези страни, където има в изобилие плодородна земя, но където поради невежеството, леността и варварството на населението жителите им са изложени на всички бедствия, произтичащи от бедността и глада, и където се казва, че населението се противопоставя на средствата за съществуване, трябва да се приложи съвсем различен лек от този, който е необходим в отдавна заселените страни, изпитващи – поради намаляващото предлагане на суров продукт – всички бедствия на едно свръхнаселение.”

Причините за това „зло” той намира в лошото управление, несигурността на собствеността и нуждата от образование във всички слоеве на народа: „За да бъде направен по-щастлив, той (народът) изисква да бъде по-добре управляван и обучаван. Тогава неизбежният резултат ще бъде, че увеличението на капитала ще бъде по-голямо от увеличението на населението. Никакво увеличаване на населението не може да бъде прекалено голямо, след като производителните сили са още по-големи. В другия случай населението расте по-бързо от средствата, необходими за неговата издръжка. Всяко повишено трудолюбие, ако не се придружава от намаляване на темповете на прираста на населението, само ще увеличи злото, защото производството не може да върви в крак с него.”

Във второто издание на „Принципите” Рикардо твърди: „В единия случай мизерията произтича от пасивността на народа. За да бъде направен по-щастлив, той се нуждае само от стимул да напряга мишци; при такова напрягане на мишците никакво увеличение на населението не може да бъде прекалено голямо, щом производителните сили са още по-големи. В другия случай населението расте по-бързо от средствата,

⁷ Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. С. Рата. 2006

нужни за неговата издръжка. Всяко повишено трудолюбие, ако не се придружава от намаляване на темпа на прираста на населението, само ще увеличи злото, защото производството не може да върви в крак с него. ... Средството против бедствата ... е да се стимулира трудолюбието, да се създадат нови потребности и да се внедрят нови вкусове; защото тези страни трябва да натрупат много по-голямо количество капитал, преди намалената норма на производство да направи нарастването на капитала по необходимост по-малко бързо от нарастването на населението. ... Ако населението намалее, това зло би нараснало, защото би се повишила работната заплата и следователно работникът би получил възможност срещу още по-малка част от своя труд да получава всичко, което изискват умерените му потребности.”

Уилям Насау Сеньор

По думите на Сеньор⁸ (1836 г.) „Населението на света ... се ограничаваше единствено от морални или физически бедствия или от страх, че няма да достигат онези предмети на богатството, които привичките на индивидите от всяка класа ги карат да желаят.”

Джон Стюарт Мил

Дж. Ст. Мил⁹ (1848 г.) се занимава съвсем бегло с населението – той обяснява това, заявявайки, че темата е обстойно анализирана от Малтус. Но Мил поставя закона за народонаселението в отношение със „закона” за намаляващата доходност от земята и несъмнено твърдо вярва във валидността и непосредствената значимост на Малтусовата теория. Това той демонстрира чрез интереса си към проблема за константното население. Според Шумпетер¹⁰ изявлението на Мил, че „гъстотата на населението, необходима, за да може човешкият род в най-голяма степен да се възползва от всички предимства на сътрудничеството и на социалното взаимодействие, вече е достигната в най-населените страни”, внушава идеята, че всяко по-нататъшно нарастване на европейското население ще доведе единствено до „напрежение”.

Основният извод на Джон Стюарт Мил по отношение на работната заплата е, че тя зависи от съотношението между числеността на трудещото се население и капитала, и то в частта, предназначена за фонд „Работна заплата.” Мил пише: „Ако в дадено време или в дадено място работната заплата е висока, ако класата на наемните работници се ползва с големи средства за препитание, причината за това не е нищо друго, а по-големият размер на капитала спрямо числеността на населението.” Като мярка за запазване на жизненото равнище Мил предлага да се раздават поземлени участъци на работниците, от които те да допълват своята работна заплата. Друг начин за увеличаване на работната заплата според Мил е намаляването на раждаемостта, което може да стане с могъщата подкрепа на огромната част от жените. Това схващане е свързано с предположението, че пазарът на работната сила по този начин ще бъде уравновесен и колебанията в размера на работната заплата ще намалее. Мил обръща особено внимание на ефективността и производителността на труда като начин за повишаване на работната заплата. Той отбелязва: „Всеки има право да живее ... и би следвало да се гарантира на всеки родил се да получава добра работна заплата.” Мил свързва своята постановка с редица условия: за контрол над раждаемостта, за държавно работническо законодателство и други. Освен това посочва: „Преди всичко е необходима действена национална система за образование на децата на трудещите се, а заедно с това е

⁸ Senior, N. W. (2003). An Outline of the Science of Political Economy, London, Routledge

⁹ Mill, J. S. Principles of Political Economy with Some of their Application to Social Philosophy, Oxford University Press, 1988

¹⁰ Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т.1. С. Прозорец. 1998

необходима и система от мерки, които да унищожат нищетата сред бедните.” Явната му привързаност към контрола над раждаемостта го причислява към поддръжниците на малтусианството.

Малтусовото учение се оказва здраво вградено в системата на икономическата мисъл и се превръща в „правилния” възглед за народонаселението – също както свободната търговия става „правилната” политическа стратегия. То става неизменен елемент от установена веднъж завинаги вечна истина. „Не трябва да се изненадваме, че някои хора, отвратени от подобно крайно и неаргументирано допускане, започват да ненавиждат тази „наука за икономиката” независимо от всякакви класови или партийни съображения – едно усещане, което става важен за по-нататъшната съдба на нашата наука фактор.”¹¹

3. Критика на малтусианството

Според утопистите, при добре организирано общество, което почива на принципа на справедливостта, ще се породят фактори, които да ограничават извънмерния растеж на населението. Следователно те предвиждат равновесие, при което се търси участието на социалните фактори.

Според теорията на **Пиер Прудон** при нормална форма на социалните отношения производителността и производството могат да се развиват с много по-бързи темпове от самото население. Той смята, че ако населението се удвоява за даден период, производителността на труда и природното богатство могат лесно да се увеличат четири пъти. Реално отчита, че производството на стоки и нарастването на населението не могат непрекъснато да растат с бързи темпове, защото това ще изчерпи ресурсите и ще претовари планетата. Затова препоръчва средства за удължаване на периода на възпроизводството на блага и на хора, както и не смята за бедствие достигането на екстремалната граница на производство на хора и продукти. Прудон смята малтусовите позиции за неморални, защото обясняват бедността на масите с явления, които прикриват същността на икономическия ред.

Тезата на **Робърт Оуен** е за развитието на населението по аритметична прогресия в съответствие с аритметичния закон за търсенето и предлагането. Той приема този закон като израз на принципа за индивидуалните интереси и отчита диаметралната му противоположност на принципа за тоталния просперитет на обществото. Защищава позицията, че благодарение на развитието на човешките знания и правилното управление на човешкото общество един зает може да произвежда десет пъти повече от обема на продуктите, необходими за неговите лични нужди. Следователно още тогава той прозира решавашата роля на техническия прогрес и социалното управление. По оценка на Оуен нарастването на населението в периода на бързото развитие на производителните сили не е обезпокояващо.

Томас Ходжкин отива още по-далече в изучаването на процесите и поставя нови възможности за пределните граници. За Ходжкин населението нараства по-бързо от увеличаването на капитала и заетите. Като приема, че единствен източник на богатство е трудът, той твърди, че богатството може да се увеличава само ако населението расте бързо. С това оспорва Малтусовите позиции и го обвинява, че той заблуждава работниците по отношение на източника на собственото им съществуване. Допуска, че дори когато производителността на труда спада, богатството ще нараства за сметка на включването на повече единици работна сила.

¹¹ Пак там

Карл Маркс

На марксистката демографска доктрина трябва да бъде отделено специално място. Още в своята „История на икономическите доктрини“ Маркс остро критикува концепциите на Малтус и „абсолютната вулгарност на неговите постулати“, защитавайки идеята, че демографският прираст може да бъде усвоен при условие, че системата за разпределение на доходите бъде променена. Той съсредоточава аналитичната си мощ върху задачата да покаже как икономическият процес, променящ се по силата на собствената си логика, непрекъснато променя социалната рамка – на практика цялото общество. Според Маркс „свръхнаселеността“, каквато се наблюдава в капиталистическото общество, няма нищо общо с каквито и да било неотменими закони, а е характерна за тази форма на организация и е просто свързана с нейния механизъм на натрупване.

През 1950-те и 1960-те години демографите с марксистка ориентация смятат, че СССР ще има неотклонно растящо население, доколкото социалистическата система отстранява причините, които водят до ограничаване на раждаемостта. По този начин те се противопоставят на схемата на западните демографи, според които индустриалните страни (след като са преживели силно увеличаване на населението, предизвикано от икономическата революция) показват тенденция да достигнат до демографското плато.

4. Умерено (междинно) течение

Шумпетер споменава още една теория, която стига до точно обратното заключение на теорията на Малтус: това е теорията на Момберт за благоденствието на населението. Според нея може да се очаква намаляване на нормата на раждаемост поради рационализиращото влияние на по-високия жизнен стандарт върху поведението. Тази теория поставя под съмнение всяко твърдение, че увеличаването на средствата за съществуване винаги води до нарастване на темпа на размножаване. Намаляването на нормата на раждаемост не води до спокойствие сред икономистите – те започват да се тревожат от предстоящото застаряване и намаляване на населението и проблемите, които то поставя. Кейнс е бил прав, когато е твърдял, че икономиката е „опасна наука“. Икономистите никога не намират покой – причината е в постоянните промени и възникващите в резултат на тези промени последици. Търсейки равновесието, що се отнася до теориите за населението, икономистите го намират в „оптималното“ количество на населението.

Понятието за оптимум на населеността е изложено от Кнут Виксел. От икономическа гледна точка критерият за оптимум на населеността е реализирането на максимален продукт (или доход) на човек от населението. Елементите, които служат за уточняване на този оптимум, могат да бъдат групирани по следния начин:

- елементи, които определят оптималното равнище на населението: техническо състояние; обем на използвани ресурси и техническо оборудване; възможности за външна търговия;
- елементи, които обуславят оптималната структура на населението: възрастова структура, т.е. съотношение между активно и неактивно население; между чисти потребители и производители (към възрастовата структура трябва да се добави и професионалната структура на населението, както и географското разпределение на населението);
- динамични елементи, които дефинират оптимума във времето: темп на увеличаване на населението; ритъм на техническия прогрес; темп на нарастване на националния доход.

Оптимално население за даден регион или страна е това равнище на населението, което е икономически и екологично устойчиво: това население, при което се максимизира благосъстоянието. Ако населението е под оптималното, това означава, че може да нараства с положителен социален ефект без да се разрушават природните ресурси. Ако населението е над оптималното, негативните ефекти от свръхнаселеността – замърсяване, престъпност, социални дисфункции – и разрушаването на околната среда намаляват благосъстоянието, а ресурсите не могат да поддържат населението на съществуващото равнище. За да се постигне оптимално население, страната трябва да е в състояние да провежда политики за въздействие върху раждаемостта и нетната миграция. Това предполага да се постигне съгласие в обществото по отношение на равнището на благосъстояние, екологичните въпроси, имиграцията, желаната възрастова структура на населението и промените в начина на живот на хората. Постигането на оптимално население е една от важните цели за създаване на устойчива икономика и устойчиво общество.

5. Приносът на Джон Мейнард Кейнс към малтусианството

В началото на XX век група американски икономисти, ръководени от Алвин Хансен, провежда наблюдения върху „икономическите последици от намаляващото население“, които са представени от Кейнс¹² в статията „Някои икономически последици от намаляването на населението“. Стагнацията на съвременните капиталистически системи икономистите обясняват с влиянието на три фактора: появата на „завършен свят“, т.е. ограничаване на географската експанзия; изчерпването на големите нововъведения, които позволяват екстензивно използване на капитала; спадането в темповете на демографския прираст. Според Хансен този факт е също толкова значим, колкото и индустриалната революция, тъй като смята, че до 1914 г. формирането на брутният капитал се дължи на растежа на населението в пропорция 60% за САЩ и 40% за Европа.

Кейнс възприема принципите на Малтус и допуска, че формулираните от него закономерности се отнасят и за „новия индустриален ред“, следователно Кейнс намира за целесъобразно да се контролира нарастването на населението.

Стационарното или слаборастващото население съответства на по-ниско равнище на търсенето. Това води до нарастване на спестяванията. Те съдействат за увеличаване на инвестициите, което намалява дела на незаетите в производството. Така се стига до отрицателна връзка между увеличението на броя на населението и безработицата. Ако населението расте по-бързо от натрупванията, ограничава се производството и следователно необходимостта от работна сила.

Тази връзка не е опростена като обикновена корелационна зависимост между двете променливи. Кейнс отчита положителната връзка на икономическия растеж и нарастването на населението, когато тя преминава през процеса на преразпределението на доходите, като държи сметка за характера на производството и въздействието на техническия прогрес. Кейнс дава резултатите от един подробен емпиричен анализ на връзката между инвестициите, населението, стандарта на живота и техническия прогрес, характеризирани чрез продължителността на производствения процес. Въз основа на тези резултати той прави извода, че единица капитал ще произвежда единица продукция с все по-малко количество жив труд, което води до използване на повече капитал, но за повече единици продукция. Това нарастване на производителността на труда предизвиква допълнителния ефект от повече доход. Кейнс допуска, че този доход е

¹² Keynes, J. M. (1937) Some Economic Consequences of a Declining Population, *Eugenics Review*, vol. 29

равномерно разпределен за нови технически открития и повишаване на стандарта на живота, но в условията на пълна заетост. Предполага, че когато броят на потребителите намалява и времето на производствения цикъл не се увеличава, търсенето на капитал спада и изцяло зависи от подобряването на средното равнище на потреблението или намалението на лихвения процент. Заклученията се отнасят за периода на индустриалното развитие на Англия (1860-1913 г.). Като благоприятни фактори сочи умереното повишаване на вложенията на капитал при едновременно средно повишаване на растежа на населението и стандарта на живота. Следователно при такова съчетание на факторите той допуска слаб демографски прираст. При липса на пълна заетост и достатъчно разширяване на производството възможностите за повишаване на стандарта на живота Кейнс вижда в следното: промени при разпределението между различните социални групи; намаляване на броя на децата в семейството.

Според него първото предположение няма реална основа и затова като естествено разрешение остава само втората възможност – намаляването на фертилността. Като признава за неотменима социалната несправедливост, Кейнс търси и утвърждава връзката си с малтусианските позиции. Той обаче възразява на Малтусовото заключение, че повечето единици капитал на един човек е условие за повишаване на стандарта на живота и че при недостатъчен капитал броят на населението трябва да се намалява. „Фазата на намаляване на населението може да направи много по-трудно поддържането на растежа, просперитета и нарастването на капитала. Аз обаче не отхвърлям старите аргументи на малтусианците изобщо, защото от своя страна стационарното население улеснява повишаването на стандарта на живота.”

Следователно, ако няма условия за икономическо развитие, намаляването на броя на населението или задържането му на едно и също равнище е предпочитана алтернатива. Точно тази теза на Кейнс е прокарана дълбоко в съвременните теории за увеличаването на населението в съотношение с икономическия растеж, характеризиращо ограничено икономическо развитие само с темпа на прираста на дохода на човек от населението. Аргументът за ограничеността на ресурсите и невъзможността за повишаване на стандарта на живота в по-голямата част от света, която се представя от развиващите се страни, е основа на съвременния демографски детерминизъм и на обясненията на недъзите на обществото и бедността с бързото нарастване на населението.

Неомалтусианството днес е свързано с идеите за ограничаване на раждаемостта в Третия свят, тъй като експлозивното нарастване на населението ще създаде екологични проблеми, проблеми с изхранването. Програмите на САЩ за семейно планиране, действащи от началото на XX век досега, почиват на подобна идеология. Антинаталистичната политика, провеждана от Китай и Индия, също. Развиващите се страни изпитват безпокойство от високия прираст на страните от Третия свят и се обявяват за програми и кампании за ограничаване на раждаемостта в развиващите се страни и за нулев естествен прираст.

6. Синтез на неокейнсианство и неокласицизъм по въпроса за демографските проблеми¹³

Кризисните сътресения през 1970-те и 1980-те години създават условия за промяна в икономическите схващания. Възприемайки класическите позиции за ефективното платежоспособно търсене на Кейнс, неокейнсианското направление стана в първите следвоенни години основа на активното стимулиране и регулиране на икономическия растеж, без да се поставят ограничения за увеличаването на населението в национален или регионален мащаб. Основната заслуга на Рой Харод и Евсей Домар е,

¹³ Найденова, П. Икономически и демографски растеж в Третия свят. С. БАН. 1987

че разработват модели за динамично равновесие на икономиката при условие на продължителен растеж под въздействието на инвестициите. На практика този тип модели не съвпада с ефективната политика на антициклично регулиране. Много леви кейнсианци се обръщат към проблема за образованието, здравеопазването и други фактори, съдействащи за повишаване на общото платежоспособно търсене. Неокейнсианството започва да заимства от неокласическата теория тезата за факторните въздействия, без да възприема принципа ѝ, че факторите на производството и цената на растежа се определят от механизма на свободната конкуренция. Фактически идеята за вътрешното динамично равновесие без намеса на държавата и инфлационните процеси е отразена в известните модели на Робърд Солоу и Никълъс Калдор.

Тези моменти се определят от настъпилите циклични колебания и структурни кризи в световното стопанство и обясняват еволюцията в представите за скоростта и териториалните различия в икономическия растеж. От началото на 1970-те години тезата за постоянен и възходящ икономически растеж започна да отстъпва място на други решения, отразяващи процеса на задълбочаване на противоречията. Застъпват се позициите за умерени темпове, докато се стига до идеята за нулев икономически растеж. Оттук пътят до малтусианството и изводът на първите глобалисти Дж. Форестър и Д. Медоуз за близката опасност от световна катастрофа не е дълъг. Основната идея е нулевият икономически растеж да се отнася за развитите икономики, а забавящите се темпове на демографския прираст – за развиващите се страни. Ян Тинберген обосновава необходимостта от много по-високи темпове на икономически растеж в развиващите се страни в съответствие с новия икономически ред.

7. Естер Боузруп

Естер Боузруп¹⁴ в “Условия на земеделския растеж” показва как демографският натиск (или растеж) води до реорганизация в натрупването и производството на хранителни продукти. Според нея е безсмислено да се анализират поотделно и да се съпоставят хранителните ресурси и еволюцията на населението, тъй като именно числеността на населението (и следователно равнището на търсене на храна) води до изменения в начините на експлоатация на земята. В северните страни ралото се утвърждава там, където расте демографският натиск и където повишаването на производителността е ставало належаща необходимост. В страните от Югоизточна Азия терасовидното обработване на земята е било прието според Боузруп там, където демографските императиви са били най-силни. Едно рядко население не изпитва никаква подбуда да променя системата на използване на земята и едва когато демографският натиск стане несъвместим с действащата система, тя бива изоставяна и земята с друга. Следователно, за Боузруп демографският растеж играе ролята на двигател на промяна на техниката; той упражнява един „съзидателен натиск”. На „клопката на Малтус” (недостигът от хранителни продукти) тя противопоставя „клопката на ниската плътност” на населението (едно по-рядко население не е заинтересовано да развива технически прогрес).

8. Джоузеф Спенглер

Целта на неомалтусианските постановки е да се докаже необходимостта от ограничаване на растежа на населението в съвременната епоха. Независимо от това, че Дейвид Рикардо и Джон Стюарт Мил (като свидетели на определени цикли в икономико-демографското развитие на човечеството) пишат конкретно по въпроса за

¹⁴ Boserup, E. (1965). The conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure. London: Allen & Unwin

населението, а Адам Смит го засяга само косвено, именно в неговата теория търсят опора всички съвременни неомалтусианци. Те се опират на частта от теорията на Смит за възнаграждението, която подсказва за идеята на Смит, че населението не може само да расте. Джоузеф Спенглер¹⁵ в статията „Адам Смит за ръста на населението и икономическото развитие” твърди следното: „Във всеки случай Адам Смит не е държал да има държавна политика за населението, но подтекстово подсказва, че трябва да има такава и то насочена към намаляване на прираста му.” Спенглер предполага, че Смит вероятно е очаквал законодателните органи в Англия да обърнат внимание върху възрастта за встъпване в брак с оглед да се контролира ускореното нарастване на населението.

Всъщност Адам Смит изказва безпокойство поради факта, че индустриалните промени намаляват фертилността. Известно е, че той свързва процесите на разширяване на производството със законодателната забрана в Англия по времето на кралете Чарлз II, Уилям II и княгиня Ана по отношение на преместването на работниците от една област в друга. Смята, че със забраната на свободното движение на работна сила се ощетяват квалифицираните работници и се затруднява семейното им положение. Точно това според него е отрицателно, защото ограничава навременните бракове и намалява раждаемостта. Това, че интерпретацията на Спенглер е доста свободна и целенасочена, личи от формулировката на Адам Смит за функционалната връзка между населението и общественото богатство, изразена в „Теория на нравствените чувства” (1759): „Напредъкът в интересите на обществото означава ... умножаване на човешките същества.”

Адам Смит по-скоро се спира на нарастването на населението, урбанизацията и на икономическата изгода на семейството от наличието на повече деца. С това дава известна основа на съвременните теории в областта на микроикономическите изследвания на т.нар. икономика на семейството, но никъде не е категоричен по въпроса за ограничаването на раждаемостта. Напротив, той смята, че заедно с разделението и квалификацията на труда доходът на семействата нараства, а оттук – и възможностите да се издържат и образуват повече деца. Смит посочва: „В цивилизованото общество само в много малка съвкупност от населението ще се поддържа бавен темп на раждаемост, защото бедността ще бъде преодоляна.” Следователно за него нарастването на богатството води до увеличаване на населението. „Човечеството и всичките други живи същества естествено нарастват пропорционално на средствата за съществуване, но винаги храната е най-важното.”

По времето на Адам Смит почти целият доход на трудещите се в неразвитите страни са изразходвани за храна. По негови пресмятания при по-голямо разделение на труда населението ще може да се изхранва с половината от дохода, но като цяло бедността на практика не води до намаляване на раждаемостта. Като фактори, които понижават стандарта на живота и броя на населението, Адам Смит приема ограничаването на естествената свобода и на конкуренцията. Тези два фактора исторически имат прогресиращо въздействие, но те съществуват само в развитите страни. Според Адам Смит, ако се появят в изостаналите територии, те естествено ще се обезлюдят.

Основната идея на съвременните неомалтусиански възгледи се свързва с Адам Смит именно защото Томас Малтус се признава за наследник на неговите възгледи за

¹⁵ Spengler, J. (1976) Adam Smith on Population Growth and Economic Development, Population and Development Review № 2

производството и населението. „Единствените автори, от чиито произведения аз извлякох принципа за населението и който е главния аргумент на есето ... бяха Хюм, Уолъс, Адам Смит и д-р Прайс.”

Проблемът за околната среда, както и опасността от изчерпване на ресурсите се поставят във връзка с нарастването на населението при много по-сложен механизъм на общественото производство. Бързият растеж на населението стимулира потреблението. Така нараства производството и резултатът е увеличаването на обществения продукт и развитието на инфраструктурата. Това съответства на все по-голямо потребление на ресурси, чийто източник не е неизчерпаем. Главният извод е, че регулирането може и трябва да се осъществява едновременно чрез ограничение на темпа на нарастване както на производството, така и на населението. Общественият икономически механизъм се вижда като средство, което чрез изискванията за подобряване на качеството на живота, води до ограничения на разходите и на раждаемостта, включително на микроравнище, т.е. в отделното семейство.

9. Раймонд Бар

Влиянието на демографската динамика (демографският натиск) според Бар¹⁶ се проявява по четири начина:

- чрез повишаване на търсенето, което стимулира и растежа на производството;
- чрез създаване на по-ефективна организация на производството, опираща се върху по-развито разделение на труда и повишена концентрация;
- чрез облекчаване на тежестта на съвкупните разходи на обществото, доколкото тя се разпределя върху по-многобройно активно население;
- чрез смекчаване на онези отклонения и несъответствия между икономическите сектори, които са породени от икономическата експанзия.

Докато населението остава постоянно, всеки се задоволява със съществуващото равнище на живота: конкуренцията не е ожесточена; наличните предприятия осигуряват нуждите на населението. Демографският натиск обаче подтиква към прогрес; съществуващите предприятия трябва да се разширяват и модернизират; строят се нови производствени мощности; получава се икономически трус, който съдейства за повишаване на жизненото равнище.

10. Емпирика в подкрепа на теорията

В края на XIX и в началото на XX век Европа преживява твърде голям икономически и демографски подем. Този исторически феномен предизвиква раждането и формирането на цели теоретични направления за неговото социално осмисляне и обяснение. Извършени са много емпирични проучвания, които подхранват както теориите, така и политиката на цели държави по въпросите за развитието на населението и тяхната териториална и икономическа експанзия.

Според българския демограф проф. Пенка Найденова¹⁷ малко известен, но характерен с позициите си, е полският демограф И. Блюк. Като прави изчерпателен анализ на демографското развитие в Европа през периода 1835-1894 г. и прогноза до 2000 г., той заключава, че страни с по-голяма гъстота на населението винаги се стремят към експанзия. Така той обяснява необходимостта от войните. С тази позиция той става обобщител на политико-идеологическия смисъл на всички теории, които недвусмислено твърдят, че войните възстановяват баланса на страните с ускорен демографски прираст.

¹⁶ Бар, Р. и Фр. Тьолон. Политическа икономия. Т. 1. С. Кама. 2002

¹⁷ Найденова, П. Икономически и демографски растеж в Третия свят. С. БАН. 1987

Не по-различни са обобщенията на английския статистик Робърт Гифън, който изследва връзката между подема на икономическото развитие и нарастването на населението. Именно с несъразмерния демографски прираст по отношение на икономическото развитие той оправдава необходимостта от колониална експанзия на по-културните, икономически развитите и расово чистите нации, като английската или немската. Той се съгласява с Малтус, че населението расте с по-бързи темпове от средствата, които са необходими за неговото съществуване. Обвинява го главно в това, че не е виждал възможност за нарастване на средствата чрез колониалната политика. За него колониите са абстракция, в която понятието местно население не съществува. Затова в прогнозите си за населението той доказва възможностите най-бързо да расте населението на Англия – на континента и в колониите.

Друг последовател на Малтус е Уилям Лойд, който не само става популяризатор на неговата теория за населението, но е и неин по-нататъшен съавтор. Той подобрява анализа на Малтус, като въвежда ясно разграничение между ограничеността на населението, зависеща от недостига на хранителни продукти, и ограничеността, причинена от морални и физически обстоятелства, вече независими от недостига на храна.

В огромния брой на по-късните изследователи на малтусианската школа фигурира и Е. Шумахер, който въз основа на опита си в английската администрация, свързан с управлението на енергийните ресурси, анализира връзката между енергийната консумация и растежа на населението. Той установява динамиката на нарастването на енергийната консумация на човек от населението на планетата върху основата на перспективно изчисление за броя на населението за периода 1954-1980 г. Прави заключението, че след 1980 г. ще започне изчерпване на ресурсите, ако темпът на нарастване на населението не се намали. Той допуска равнище на потребление на човек, което е три пъти по-малко, отколкото постигнатото през 1980 г. Предвиденият от него средногодишен темп на нарастване на потреблението на енергия е 2% (на практика темпът е много по-висок).

Малтусианската теория за населението е осъвременена главно във връзка с по-нататъшното развитие на тезата за изчерпване на ресурсите и влошаване на съотношението между броя на хората и средствата за съществуването им в обстановката на изключително бързия темп на прираста на населението в света. Голямо внимание се отделя на моделите за обхващане на целия възпроизводителен процес и връзките между спестяванията, инвестирания капитал и доходите.

Още през XIX век Гифън отбелязва, че икономическият растеж в Европа и САЩ се изразява в увеличаването на производството и на дохода на човек от населението. Той самият е свидетел на такъв растеж, при който има положителна корелация между нарастването на производството, инвестициите и броя на населението. По негови изчисления през 1778-1885 г. населението на Англия нараства от 12 милиона на 34 милиона, а общественият продукт – от 1200 милиарда на 8500 милиарда лири, или на човек от населението – от 100 на 250 лири. В САЩ населението се увеличава от 6 на 55 милиона (без цветнокожото), общественият продукт – от 2 на 8 милиарда лири, или на човек – от 33 на 145 лири. Огромното богатство според него облагодетелства и бедните слоеве. За 100 години работната заплата нараства средно със 100%. В демографските процеси се отбелязва силно намаляване на смъртността и увеличаване на раждаемостта.

Намаляващата смъртност през XIX век изследователите обясняват главно с повишаването на стандарта на живота, както и с развитието на медицината. Не са малко и непосредствените емпирични сравнения за развитието на населението във връзка с наличието на средства за изхранване. Френският статистик Леон Вашер прави анализ на смъртността и раждаемостта, като ги свързва с периодите на подем, глад и инфлация във Франция. Той отбелязва, че за четири десетилетия – от 1560 до 1600 г. – страната

изживява пет гладни години, през XVII век – 17 гладни и 35 инфлационни години, а през XVIII век – 10 гладни години. Тогава рязко се увеличава смъртността и се намалява раждаемостта. В резултат на Френската буржоазна революция вече се постига подем в производството, който е свързан с нарастване на раждаемостта и спадане на смъртността. За Вашер това са нормални прояви на цикличност, която регулира броя на населението. Така той се противопоставя на своя учител Бушалет, който смята, че Френската буржоазна революция със социалните си промени създава възможност за подем в развитието на населението. Вашер отрича социалните фактори и ясно стига до малтусианския маниер за търсене на антихуманни обяснения на балансираността между средствата за съществуване и естественото движение на населението. Освен това си служи само с осреднени характеристики. Когато производството или осредненият доход на човек от населението се свързва с темповете на естествения му прираст, без да се отчитат преразпределителните процеси и конкретните социални фактори, тогава може лесно да се прикрие зад външно и показно благополучие съдбата на милиони хора, обречени на гладно съществуване.

През 1972 г. Римският клуб пропагандира идеята за опасността от прекалено бързото икономическо и демографско развитие в доклада си „Границите на растежа”.¹⁸ Главното предупреждение е, че светът е изправен на ръба на катастрофа поради експоненциалното нарастване на производството и населението. „Религията на експоненцията трябва да изчезне, твърдят авторите на доклада, за да се подготви постигането на екологично, както и на цялостно икономическо равновесие.” Според доклада: „Състоянието на равновесието се характеризира с постоянно население и капитал при внимателно изравняване на въздействието на силите, които имат тенденцията да подпомагат нарастването или намаляването им.”

Колко хора могат да живеят на Земята? Въпросът за броя на хората, който Земята може да изхрани във време, когато плодородието на почвата отново е актуален въпрос, започва все повече да тревожи хората. Изчерпването на ресурсите все повече започва да излиза на дневен ред. Намаляването на източниците на питейна вода също. Икономическото развитие е неотменно свързано с промяната на броя на населението. Връзката е двустранна – както броят на населението влияе върху икономическото развитие (положително или отрицателно), така и развитието на икономиката влияе върху броя на населението (положително или отрицателно). В различни времена във връзка с разликата в условията в различните страни ефектите са различни.

Икономическата мисъл е разединена в оценките на двата трайни и противоположни процеса в демографското развитие – бързото нарастване на населението в развиващите се страни и бързото застаряване и спадане на раждаемостта в развитите страни. Намаляването на раждаемостта в развиващите се страни, въпросите за стационарното (оптимално) население; насърчаването на раждаемостта в развитите страни; справянето с последиците от процесите на застаряване на населението са проблемите, пред които сме изправени днес. Постигането на стационарен тип население като израз на уеднаквяване на репродуктивното поведение в посока на ограничаване на раждаемостта е въпрос на социално-икономическо равенство. Екологичната ефективност в резултат на ограничаване на раждаемостта може да се прояви само при условие, че тя се осъществява системата на цялостна програма за социално-икономическо и културно развитие. Глобалният характер на проблема за населението означава, че обществеността трябва да прояви взаимни усилия за постигане на резултати в тази област. В този смисъл все по-голямо международно значение придобива

¹⁸ The Limits to Growth (1972). A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. Universe Books

политиката за населението. Демографските процеси са глобален проблем и решенията трябва да надрастват интересите на отделните страни. Развитието на населението има общи закономерности, факторите на които трябва съзнателно и единно да се направляват.

II. ТЕОРИИ ЗА ПРИЧИНИТЕ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА РАЖДАЕМОСТТА

1. Теория за рационалния избор

Теорията за рационалния избор твърди, че решението за раждане на дете зависи от това дали ползите от едно допълнително дете са по-големи от разходите за неговото отглеждане. Докато по-голямата част от разходите могат да бъдат изчислени в пари, то за ползите това е невъзможно, тъй като те са не само материални, но и психологически. Ако разгледаме нещата от гледна точка на психологическите ползи и психологическите разходи, то разликата между тях би била нетната полза от създаването на едно допълнително дете. Следователно можем да направим извода, че при нарастване на икономическите разходи за отглеждането на едно дете, някои родители, за които психологическите нетни ползи са ниски, ще решат да се откажат от раждането на детето.

Теорията за рационалния избор предполага, че ако искаме да окажем положително влияние върху раждаемостта, ще трябва да повишим психологическите ползи и да намалим икономическите разходи за отглеждането на децата. За първото може да помогне усещането за ориентирано към децата и семейството общество и провеждането на политики, които да възстановят увереността на младите хора, че ще бъдат подкрепяни при създаването на семейство, че обществото цени техния социален принос. Ако на децата се гледа като на нещо отрицателно – заплаха за добра връзка, пречка за повече забавления, потенциални наркомани или източници на проблеми – психологическите ползи няма да бъдат високи. А и тъй като психологическите ползи са нещо твърде индивидуално, върху тях трудно би могло да се повлияе чрез правителствени мерки. Затова политиките следва да се ориентират най-вече към намаляването на икономическите разходи за отглеждането на децата. Икономическите разходи са преки и алтернативни. Преките са свързани с направените парични разходи, докато алтернативните представляват пропуснатите доходи за времето, през което се ражда и отглежда детето. Преките разходи могат да се намалят чрез предоставянето на субсидирани услуги за отглеждането на децата, докато възможностите за съчетаване на работата и семейните ангажименти биха намалили алтернативните разходи. Алтернативните разходи могат да бъдат намалени, ако обществото е организирано така, че да помага на родителите да се справят със семейните си ангажименти, без това да се отразява негативно върху участието им на пазара на труда. Реализирането на тази възможност отчасти може да даде отговор на въпроса защо страни, в които участието на пазара на труда на жени с деца е високо, имат и сравнително висока раждаемост, докато страни с ниско участие на жени с деца на пазара на труда имат ниска раждаемост.¹⁹ Алтернативните разходи се оказват от по-голямо значение от преките при вземането на решение за раждане на първо дете, докато преките са решаващи за решението за раждане на всяко следващо дете.²⁰

¹⁹ Coleman, D. (1998). Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future? NIDI Hofstee Lecture Series, № 5, The Hague, Netherlands, Interdisciplinary Demographic Institute

²⁰ Josi, H. (1998). The opportunity costs of childbearing: More than mothers' business. *Journal of Population Economics*, 11

Beggs, J., Chapman, B. (1988). The forgone earnings from child-rearing. Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper № 190, Australian National University

2. Теория за избягване на риска

Теорията за рационалния избор е свързана с вземането на решение при наличие на риск и предполага, че хората имат сравнително добра информация и са наясно с разходите и ползите от раждането на всяко следващо дете – иначе изборът не би бил рационален. Теорията за избягване на риска изхожда от гледната точка, че разходите и ползите са в бъдещето, а ние не можем да знаем какво ще се случи. Когато създават дете, хората вземат решение да променят посоката на бъдещия си живот и следователно решенията им зависят от представата им за бъдещето. Ако гледат на бъдещето с деца в икономически, социален и личен аспект като на нещо несигурно, те могат да решат да избягнат риска и да заложат на сигурното. Според теорията за избягване на риска хората биха инвестирали по-скоро в нещо сигурно – като образование, участие в работната сила, професионално усъвършенстване, спестяване – отколкото да избера да се окажат в несигурното положение, свързано с раждането на деца – нисък доход за определен период от време, несигурност при връщането на пазара на труда, по-високи потребителски разходи, икономическа отговорност за зависимите деца.

Избягването на риска не може да бъде регулирано с мерки от страна на правителството. Но една добре развита социална икономика би могла да смекчи част от рисковете, с които е свързано родителството, чрез социално осигуряване при безработица, субсидирани здравни и други услуги за децата. Държавата може да поеме част от рисковете и разходите, вместо да ги прехвърля изцяло върху индивидите и семействата.²¹

3. Теория за пост-материалистичните ценности

Теорията за пост-материалистичните ценности е свързана с теорията за демографския преход.²² Тази теория твърди, че в основата на промените в социалното и демографско поведение стои нарасналата значимост и ценност на индивидуалната себerealизация, удовлетворение и лични предпочитания, либерализъм и свобода от традиционните сили на авторитетите, най-вече религията. Това става възможно поради освобождаването от материалните проблеми в проспериращите модерни общества.²³ Заедно с това нараства и броят на разводите, съвместните съжителства и извънбрачните раждания. Това поведение се проявява най-ярко в по-либералните общества, отколкото в по-традиционните култури, ориентирани към семейните ценности. Според Coleman раждаемостта обаче се оказва по-висока в либералните, а не в традиционните общества.²⁴ Изглежда обществата, поддържащи традиционните ценности, са по-неспособни да се репродуцират от по-либералните общества.

²¹ McDonald, P. (2002). Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options. *Population* 2002/3, Volume 57

²² Lesthaeghe, R., Moors, G. (1996). Living Arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description of France, West Germany, Belgium, and the Netherlands 1990. In D. Coleman (ed.), *Europe's Population in the 1990s*, Oxford, Oxford University Press

Van de Kaa, D. (2002). Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour. In R. Bulatao, J. Casterline (eds.), *Global Fertility Transition, A Supplement to Volume 27, Population and Development Review*

²³ Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press

²⁴ Coleman, D. (1998). Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future? NIDI Hofstee Lecture Series, № 5, The Hague, Netherlands, Interdisciplinary Demographic Institute

Във всяко общество жените, които са по-високо образовани, по-слабо религиозни, по-либерални и живеят в градовете, раждат по-малко деца от необразованите, по-силно религиозните, по-консервативните и живеещи в селата жени. От това се прави погрешно изводът, че по-либералните общества следва да имат по-ниска раждаемост от по-консервативните общества. Ниската раждаемост се оказва обществен феномен, свързан не толкова с поведението на определена група жени, а по-скоро със структурата на социалните институции, подпомагащи семейството в отглеждането на децата.

4. Теория за равнопоставеност между половете

Социалните институции в развитите страни доскоро се градяха върху виждането за семеен модел, при който бащата ходи на работа, докато майката си стои в къщи и се грижи за децата. Принципът в основата на този модел е, че има естествени различия между мъжете и жените, които изискват мъжът да осигурява и защитава, а жената да се грижи и възпроизвежда. Днес жените са образовани и имат своето място на пазара на труда, което доведе до нарастване на равнопоставеността между половете в тези две сфери.

Основната идея на теорията за равнопоставеност между половете е свързана с твърдението, че раждаемостта е ниска там, където равнопоставеността между половете е висока в институциите, в които хората се разглеждат като индивиди (като образованието и участието на пазара на труда), но е ниска в институциите, които се отнасят към хората като към членове на семейства (като индустриалните отношения - условията на работа и заетост, семейните услуги, данъчната система, социалната сигурност и самото семейство). Казано по-просто, ако на жените се дадат възможности като тези на мъжете в областта на образованието и пазарната реализация, като същевременно тези възможности са жестоко ограничавани от раждането на деца, то тогава жените ще намалят броя на децата до много ниски равнища за дълъг период от време.²⁵ Докато равенството в образованието и работата е факт във всички развити общества, не навсякъде патриархалният семеен модел се е променил значително. Колкото по-традиционен е семейният модел в обществото, толкова по-ниска е раждаемостта. Това би обяснило защо най-ниските нива на раждаемост в света са в страните от югоизточна Европа и в общества като Япония с традиционни, доминирани от мъжете семейства.

Изводът е, че комбинацията от повишена равнопоставеност на половете в институциите, ориентирани към индивида – образованието и участието на пазара на труда – и само слабо повишаване на равнопоставеността в институциите, ориентирани към семейството – най-вече самото семейство – води до ниска раждаемост. Раждаемостта ще се повиши, ако се повиши равнопоставеността в семейството.²⁶ Страните, които са по-либерални по отношение на вижданията за семейството, имат по-висока раждаемост – пример за това са Швеция и Норвегия.

²⁵ Chesnais, J.-C. (1996). Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe. *Population and Development Review*, 22(4)

²⁶ McDonald, P. (2000a). Gender equity, social institutions and the future of fertility. *Journal of Population Research*, 17 (1)

McDonald, P. (2000b). Gender equity in theories of fertility. *Population and Development Review*, 26 (3)

5. Теория за влиянието на новата пазарно-ориентирана икономика върху раждаемостта

Може да се твърди, че повишаването на раждаемостта става все по-трудно поради организацията на новата пазарно ориентирана икономика. От 1980-те години насам индустриалните държави реструктурират своите икономики, като ги либерализират, следвайки идеята, че свободният пазар е най-ефективната форма на икономическа организация. Регулациите и рестрикциите намаляват. Новият икономически режим се характеризира с малко държава и ниски данъци, свободно движение на капитали през международните граници, свободна търговия, свобода за работодателите и работниците при определяне на работните заплати и условията на труд, намаляване на държавно субсидираните социални разходи. Системата възнаграждава иновациите и упорития труд, като осигурява стимули и за двете. Правителствата са регулаторите на тази система, която се очакваше да доведе до намаляване на безработицата и по-голям просперитет.

При пазарния подход на индивидите се гледа като на производствен фактор. В резултат на това, за да се защити от риска, отделният индивид трябва да се концентрира върху придобиването на продаваеми умения, опит и репутация. В същото време той трябва да акумулира спестявания и богатство, трябва да е мобилен, за да реагира на възникнали възможности на пазара на труда. За избягващия риска индивид в свят, който възнаграждава пазарното производство, е неразумно да отделя време и пари за социално възпроизводство. Социалното възпроизводство изисква алтруизъм, време и пари, отделени за някого друго или за обществото като цяло. Алтруизмът не е присъщ на избягващия риска индивид, стремящ се да просперира в пазарно ориентираната икономика.

Семейството е в сърцето на социалното възпроизводство. Там алтруизмът изобилства. Има хора, които вярват, че общественият свят на пазарната икономика и частният, личен свят на семейството могат да бъдат два отделни свята; че индивидът може да бъде високо конкурентен, индивидуалистичен и избягващ риска на пазара, но да бъде самопожертвувателен, алтруистичен и приемащ риска в семейството. Единственото обяснение за това е, че има хора, които все още вярват в разделението на ролите на мъжете и жените, в това, че пазарното производство е отговорност на мъжете, докато социалното възпроизводство е отговорност на жените. Работник със семейство може да бъде гъвкав към изискванията на пазарното производство, ако има жена в къщи, която да се грижи за социалното възпроизводство. Консервативната реакция на ниската раждаемост понякога поема в тази посока. Но с повишаване на образованието на жените и навлизането им на пазара на труда връщането към този модел е невъзможно.

Независимо от успехите за повишаване на икономическото благосъстояние в пазарно ориентираните икономики, просперитетът не е непременно свързан с повишаване на раждаемостта. Причината е в това, че решението за раждане на дете в пазарно ориентирана икономика е свързано повече с относителното, отколкото с абсолютното благосъстояние. Хората с малки деца винаги са в по-неизгодно положение от тези без деца. С нарастване на броя на децата в семейството се влошава благосъстоянието на отделния индивид. Нужен е нов обществен договор, който да допълни пазарния подход, като възнагради социалното възпроизводство.

III. ТЕОРИИ ЗА ДЕМОГРАФСКИЯ ПРЕХОД. ЕТАПИ НА ПРЕХОДА

Теориите за демографския преход или демографската революция се появяват през 1930-те и 1940-те години. Термините „преход” или „революция” се използват като еквивалентни термини, означаващи една и съща посока на демографски промени – от

висока смъртност и раждаемост към ниски нива на тези процеси. Първият термин е въведен от американската демография, докато вторият – от френската.

Класическите теории за демографския преход на дават обяснения на феномена „контролирана раждаемост”. Те акцентират върху „механизмите”, които довеждат до промени в предпочитанията на родителите да отглеждат по-малък брой деца. Тези механизми имат преди всичко икономически характер – детето губи своята стойност като работна сила, каквато то изпълнява в аграрното общество. То става обект на емоционално отношение и се превръща в дългосрочна инвестиция на родителите в бъдещето.

Франция е първата страна, в която още в първата половина на XVIII век се наблюдава преходът от многодетно към малодетно семейство. Спадът в раждаемостта става възможен благодарение на детската смъртност и увеличените шансове на всяко дете да оцелее. Повишеният контрол върху оцеляването на детето се съпътства и с промени в отношението към детето като ценност и с новите изисквания към неговото отглеждане и възпитание. В края на XVIII век и началото на XIX век новата фамилна идеология се заражда сред средната класа и постепенно се разпространява сред останалите класи. Според тази идеология жените са тези, които следва да се грижат за децата и за съпрузите си, докато отговорността на мъжете е да „правят” пари и да издържат семействата си. Детето се поставя на пиедестал, за чието образование, възпитание и здраве са отговорни родителите и най-вече майките като осигурители на основните грижи.

Етапи на демографския преход

Първи етап – висока смъртност и висока раждаемост. Прирастът е малък, тъй като смъртността и раждаемостта почти се неутрализират.

Втори етап – спад на смъртността и висока раждаемост. Прирастът на населението е висок.

Трети етап – спад на раждаемостта при запазване на ниското ниво на смъртност.

Четвърти етап – стабилни нива на ниска раждаемост и ниска смъртност.

1. Първи демографски преход

Първият демографски преход започва в края на XVIII век във Франция, обхваща много други страни в първата половина на XIX век и протича до началото или 1930-те години на XX век. В повечето източноевропейски страни започва в началото на XX век и годините около Първата световна война. Приключва през 1950-те или 1960-те години. В България първият демографски преход започва в годините след войната и приключва към края на 1950-те години.

Основна характеристика на първия демографски преход е намаляването на смъртността и раждаемостта от високи на ниски равнища. Най-често се наблюдава първоначално намаляване на смъртността, последвано няколко десетилетия по-късно от намаляването на раждаемостта. По този начин естественият прираст временно нараства, но след завършването на прехода се връща на първоначалното си ниско равнище. Тази схема има редица изключения. Например в България е наблюдавано едновременно намаляване на раждаемостта и смъртността, без времева разлика. Поради това не е бил наблюдаван временен висок естествен прираст на населението. Във Франция и някои други държави намаляването на раждаемостта предхожда това на смъртността.

Разнообразието в начините на протичане на първия демографски преход е подбудило нарастващ интерес към по-задълбоченото му изучаване. Натрупаните знания вече се групират в основните съставки на прехода: изучават се отделно преходът в раждаемостта, в брачността, в смъртността, във формиране на семейството, в сексуалното и контрацептивното поведение.

Преход в плодовитостта

Основните етапи в намаляването на фертилността, обусловени от промени в поведението на хората, са:

- **Малтусиански преход**: от почти универсална брачност на ниска възраст към брачност на по-висока възраст и поява на целибация. Свързан е с преход в брачността. Раждаемостта е на естественото си равнище преди и след края на този преход (след сключването на брака). За предпазване от забременяване се прилагат традиционните методи, и то ограничено;

- **Неомалтусиански преход**: намаляване на раждаемостта в зависимост от броя на вече родените деца. Това е същинското намаляване на раждаемостта. Постига се, като масово се прилагат методи за предпазване от забременяване, след като е постигнат желаният брой деца. Главна характеристика на този преход е съзнателното контролиране на раждаемостта в семейството.

Преход в сексуалното поведение (сексуален преход)

Първият е протекъл в началото на XVIII и началото на XIX век и се характеризира с промяна във факторите, които определят избора на партньор. Традиционните фактори, каквито са например икономическите и социалната хомогамия (типичен пример са браковете, сключвани по споразумение на родителите) отстъпват на чувствата, които имат един към друг двамата партньори. Или това е преход от външни за лицата подбуди към вътрешни за душевния им живот подбуди.

Контрацептивен преход

Прилагането на традиционните методи за предпазване от забременяване е рязко разширено по време на първия демографски преход, особено по време на неомалтусианския етап на фертилния преход. Традиционните методи естествено са били познати и преди прехода, но са били прилагани много ограничено, тъй като използването им е противоречало на тогавашната култура.

Фактори, обуславящи първия демографски преход

Традиционното прединдустриално общество се характеризира с висока раждаемост и смъртност. Родителите разчитат на децата си да поемат грижите за тях, когато остаряят, тъй като липсват осигурителни системи. Жената е изцяло отдадена на семейния живот, както за отглеждането на децата, така и за работата в семейното стопанство. Децата са допълнителна работна сила, която се използва в семейното стопанство, или чиито доходи от наеман труд са необходими за голямото семейство.

Основните фактори, довели до намаляването на смъртността и раждаемостта от традиционните високи към сегашните ниски равнища са индустриализацията, модернизацията, урбанизацията, развитието на здравеопазването. Това са макроикономически фактори. Те обуславят развитието на други, които непосредствено оказват влияние върху демографското поведение на населението.

Макрофактори

Индустриализацията води до концентрация и централизация на производството. Тя е съпроводена от намаляване на необходимостта от работна сила в селскостопанското производство, което бързо са машинизира и модернизира. Така възникват силни миграционни потоци към градовете, урбанизацията нараства. В градските условия анонимността на личността е засилена, затова тя по-лесно възприема нови поведенчески норми и се отказва от традиционните. Налице са условията и се осъществява смяната на традиционното поведение с ново в най-различни сфери на личния живот.

Развитието на здравеопазването и главно овладяването на заразните заболявания намалява общата и особено детската смъртност. Разпространяват се нови епидемиологични знания за характера на заразните болести, населението придобива ново здравно поведение, свързано с подобрени хигиена, хранене и начин на живот.

Модернизацията на производството е свързана с повишени изисквания към качеството на работната сила. Все по-необходими стават по-високото образование и квалификация. Удължава се времето на обучение, както и инвестициите в него.

Традиционното семейно стопанство отстъпва за сметка на разпространяването на наемния труд. Детският труд изгубва значението си.

Междинни фактори

В традиционното общество високата смъртност и особено детската е една от най-важните причини за поддържането на висока раждаемост. В традиционното общество родителите осигуряват живота си на старини, като разчитат на децата си. Намаляването на смъртността осигурява преживяването на повече деца, ето защо високата раждаемост става излишна. Количественият фактор в раждаемостта изгубва значението си също и поради намаляване значението на детския труд. Количеството отстъпва на качеството, чието значение нараства поради повишените изисквания към образованието и квалификацията. Родителите заместват „количеството” деца с „качеството” им, като пренасочват семейните инвестиции (материални и във време за отглеждането на децата) от отглеждането на много деца с ниско образование и при нисък стандарт на живота към отглеждането на малко деца, но с по-високо образование и с по-висок стандарт (по-добро изхранване, обличане, здравеопазване, по-пълноценно прекарване на свободното време и други).

Тези промени са свързани с промяна в нетния поток на семейното имущество (включително и доходи). В традиционното общество той е от децата към родителите, а след демографския преход – в посока от родителите към децата.

Друга причина за намаляването на раждаемостта е развитието на осигурителните системи. Появяват се застраховки и осигуровки за живот, заболяване, пенсиониране, безработица. Развиват се бързо различните аспекти на социалната политика. Хората вече могат да разчитат на подкрепа от обществото, а не само от децата си, както е в традиционното общество.

Развива се модел на семейство, в което традиционната доминантна роля на мъжа се запазва, но в новите рамки на разделение на труда: жената се грижи за семейството и децата, а мъжът участва в трудовия процес.

Промени в ценностните системи

Секуларизация

Секуларизацията е дълготраен процес на постепенна замяна на традиционната система от ценности и норми, институционализирани в църквата и в обществото, с нова система от ценности и норми, формиращи се под влияние на рационално поведение на индивида. Това означава, че институциите, които владеят образуването на нормите, постепенно загубват своето влияние върху отделния индивид. Развива се индивидуалната автономия.

Индивидуалната автономия води до възникването и разпространението на нарастващо разнообразие от възгледи и предпочитания. Засилва се идеологическият плурализъм. Наред с него се развива търпимост към други възгледи, в частност към новото репродуктивно поведение от страна на социалната среда, която заобикаля младите хора. По този начин се облекчава паралелното съществуване на новите репродуктивни норми наред с традиционните и постепенното разширяване на техния обхват. Ниската раждаемост вече не се посреща като девиантно поведение. Трендът е

подсилен от урбанизацията, където индивидуалното поведение е улеснено от анонимността на градското жителство.

Секуларизацията е процес, развивал се в продължение на векове – от XVI век до Втората световна война. Секуларизацията и развитието на индивидуалната автономия постепенно освобождава индивидите от рамките на традиционното брачно и репродуктивно поведение. Те сами определят кога и с кого да сключат брак и колко деца да имат. Това насочване на семейните решения „отвън навътре” е решаващо за прехода от висока към ниска раждаемост.

Алтруизъм

Промяната на нетния поток в посока от родителите към децата, извършена по времето на първия демографски преход, се разбира от социолози и психолози като открита проява на алтруизъм от страна на родителите. Наистина, техните инвестиции в децата не се връщат, когато остаряят, следователно те са направени нерационално, алтруистично. Алтруизмът на родителите се описва като принос към максимизиране функцията на полезност на децата.

Икономическите, социологическите и ценностните характеристики на демографския преход се преплитат. Например преходът от количество към качество на децата може да се опише като икономически (намаляването на необходимостта от детския труд, поради което инвестициите в децата се пренасочват), социален (наличието на осигурителни системи) или ценностен (поява и разрастване на алтруизма). В литературата често трите системи се разглеждат като противоречиви, а не като допълващи се.

2. Втори демографски преход

Терминът „втори демографски преход” е въведен от Лестааг и Ван де Каа²⁷ в тяхна съвместна публикация от 1986 година. С този термин се обозначават специфичните демографски тенденции, протекли в европейските страни след средата на 1960-те години. Както признава Ван де Каа, идеята за новата парадигма е инспирирана от статията на френския историк Филип Ариес за двете последователни мотивации за спада на раждаемостта на Запад, изразени метафорично като преход от ориентирано към личността общество, живяло от края на XVIII век до средата на XX век. Родоначалник на втория тип мотивация става поколението, родено между 1940-1950 година или т. нар. „бейби бум поколение”. Стъпвайки на тези основополагащи идеи, а така също преработвайки идеите за „късно модерното общество” на Гидънс и „рисковото общество” на Бек, Ван де Каа формулира идеята и въвежда концепцията за втория демографски преход.

Три са базовите промени, символи на този преход: рационално-ефективно контрацептивно поведение, отлагане на родителството и дестабилизиране на „буржоазния семеен модел” – преход към „индивидуалистичен семеен модел” и плурализация на семейните модели.

Вторият демографски преход е система от резки количествени промени в демографските тенденции и качествени промени в мотивацията, която определя демографското поведение. Този преход протича от средата на 1960-те до края на 1980-те години. Тенденциите, които го съставят, се отнасят главно до формиране на семейството и промени в семейните форми. Формирането на семейството обхваща началото на съвместния живот и репродуктивното поведение. Промените в семейните форми, наричани още релационно поведение, са свързани с разпространяването на съвместното безбрачно съжителство, извънбрачните раждания, самотните родители.

²⁷ Lesthaeghe, R., D. van de Kaa (1986). Two demographic transitions? Population Growth and Decline, Deventer

Фактори, обуславящи втория демографски преход

По времето на втория демографски преход няма революционни технически промени, които да променят така коренно обществото, както е било по времето на първия демографски преход. Навлизането на компютърната техника в производството и в живота безспорно представлява техническа революция, но тя не може да се обвърже с демографските промени. Липсват и коренни обществени промени, с изключение на политическите изменения в бившите социалистически страни. Осигурителните системи са добре изградени и обхващат основните проблеми на хората – безработица, заболяване, остаряване. Съвременните системи обхващат и други, по-малко познати рискове, като самотност. Следователно основните фактори, които обуславят първия демографски преход, са изчерпали своето влияние върху демографските процеси.

Идентификацията на факторите, които обуславят втория демографски преход, е много трудна, поради краткия срок, през който протичат промените. Затова тя не е така логично построена, както за първия. И тук обаче могат да се посочат три основни групи: икономически, социални и културни. Те обаче са така силно преплетени, че отделният им ефект е много труден за установяване.

Основните икономически фактори са: трайното установяване на индустриализирано общество, включването на жената в обществения труд; нарастването на материалните аспирации и на консуматорството.

Трайно установяване на индустриализирано общество

Развитото индустриално общество е първият фактор за намаляването на брачността и плодовитостта. Начинът на възпроизводството на населението започва да изостава значително от новите икономически отношения. Традиционното семейство е носител на норми и ценности, които противоречат на характерните за индустриализираното общество социална и професионална мобилност, стремеж към кариера и себеизява. Конфликтът се разрешава чрез отлагане на брака, намаляване броя на децата в семейството (намаляване на раждаемостта), предпочитания към нови форми на съжителство (извънбрачно съжителство).

Включване на жената в обществения труд

Еманципацията на жената е една от главните характеристики на промяната в обществото. Традиционната ѝ роля на домакиня се замества от равноправната ѝ роля на доходоносен участник в трудовия процес. Част от домакинската дейност се поема от мъжа. Намалява разделението на труда вътре в домакинството, като постепенно традиционният модел на асиметрични джандърни роли в семейството се замества от модела на симетричните роли.

Появява се и се засилва конфликтът между двете роли на жената: на майка и на участник в трудовия процес. Отсъствието от работа поради раждането и отглеждането на децата вече означава загуба на доходи. Отделеното за домакинството и за децата време следователно придобива цена (opportunity cost), равна на доходите на жената или по-голяма от тях, тъй като откъсването от работата е свързано и с декалфикация. Колкото по-високи са доходите и квалификацията на жената, толкова по-големи са загубите на семейството, породени от отделянето на време за раждане и отглеждане на дете. Конфликтът се разрешава отчасти чрез отлагане на брака и намаляване на семейната раждаемост.

Включването на жената в труда се интерпретира като резултат от нейната индивидуална автономност, развила се от 1960-те години насам. Чрез нея жената придобива икономическа независимост от мъжа и става равноправна в решаването на съвместните семейни проблеми. Независимостта се изтъква като причина за отлагане на

брака, както и за нарастване на разводимостта. Принудата за увеличаване на семейните доходи не е водещ фактор за нарастването на участието на жената в работната сила, както е в много развиващи се страни.

Фундаменталните научни положения за икономическите аспекти на намалената брачност и раждаемост в резултат от нарасналата трудова активност на жената се дължат на Гари Бекер.²⁸ Голямо значение има икономико-социологическата хипотеза на Ричард Истърлин.²⁹

Социологическите анализи на брачността и разводимостта се базират на понятието „минимален стандарт на качеството“. То означава, че всеки човек има специфични за него изисквания към партньора за интимна връзка или встъпване в брак; качествата на евентуалния партньор трябва да бъдат над някакъв минимум. Развитието на икономиката и на обществото води до повишаването на този минимум, следователно повишават се изискванията към бъдещия партньор. Нарастването на минималния стандарт за качеството усложнява процеса на търсене на подходящ партньор. Затова брачността спада и се разпространява предбрачното съвместно съжителство в ролята му на „пробен брак“. Едновременно с повдигането на минимума се наблюдава намаляване на толерантността към неприемливо поведение на партньора. Затова нарастват и разводите.

Нарастване на материалните aspirations и на консуматорството

Повишените възможности, предлагани на личността от новото общество са друга причина за намалената брачност и раждаемост. Налице са по-разнообразни възможности за постигане на по-висок социален статус и за прекарване на свободното време. Облекчена е социалната мобилност. Повишените aspirations на личността – желанието за професионална кариера – става общоприета норма. Същото важи и за повишеното потребление – консуматорството. Всички тези изменения встъпват в конфликт със семейните задължения и отглеждането на деца.

Повишените възможности, кариеризмът и консуматорството се подтикват и от повишената необходимост за постигането им, която се отправя от обществото към личността. Все по-необходимо става по-високото образование и квалификация, постигането на материален статус, отделянето на много време и средства за съвременните форми на почивка. Нарастват подобните изисквания към децата – постигането на високо качество на децата е изискване, а не привилегия.

В новото общество съществено се променя структурата на рисковете, пред които е изправена личността. Традиционните рискове вече са преодолени с помощта на осигурителните системи. Появяват се нови рискове, чиято основна черта е, че са относителни – измерени спрямо другите хора. Те са свързани с необходимостта от постигането на повишените възможности и са специфични за всяка отделна личност. Всички тези промени възникват и се развиват в култура, която се характеризира с нарастващ либерализъм и идеологически плурализъм. Толерантността към необичайно, девиантно поведение позволява възникването и укрепването на нови форми на брачно и репродуктивно поведение, които са неприемливи за традиционното общество – извънбрачно съжителство, извънбрачна раждаемост, бездетие.

В тази обстановка възниква интересна дискусия относно алтруизма и егоизма във фертилното поведение. Алтруизмът е характеристика на първия демографски преход. Съвременните изменения в раждаемостта могат да се дължат от една страна на желанието на родителите за себеизява (желанието да реализират колкото се може повече от собствения си потенциал) и индивидуализъм (силно предпочитание на личните

²⁸ Becker, Gary S. (1991). *A Treatise on the Family*. Harvard University Press

²⁹ Easterlin Richard A. (1985). *The Fertility Revolution: A Supply-Demand Analysis*. University of Chicago Press

интереси в сравнение с обществените). От друга страна намалената раждаемост е също изява на алтруизъм – в условията на повишените изисквания към качеството на децата родителите не могат да си позволят да го заменят с по-голямо количество. Те са принудени да осигурят на децата си достойно място в обществото.

Етапът на демографския преход, в който се намират развитите страни и в който предстои да навлязат развиващите се страни, води до нов феномен – застаряване на населението. Процесът на застаряване е бил забелязан от демографите още в края на XIX век. Истинското осъзнаване на неговото значение, мащаби и причини обаче започва едва през втората половина на XX век, когато в резултат на редица изследвания той започва да се превръща в научен проблем с нарастващо значение. До средата на 1970-те години вече са завършени основни изследвания в тази област. Например в трудовете на Ж. Буржуа-Пиша, А. Сиви, А. Коул и други на базата на прилагането на модела на стабилното население е показано, че в развитите страни застаряването на населението е започнало в началото на XX век и е свързано главно с намаляването на раждаемостта. Оттогава до днес изучаването на различни аспекти на процеса на застаряване на населението заема все повече място в демографските и икономическите изследвания. През последното десетилетие се забелязва засилващ се интерес към последиците от застаряването – главно в европейските страни, САЩ, Япония, Австралия, но също така и в Китай.

Осъзнаването на последиците от застаряването на населението от научната общност води до организирането на международни форуми по тези проблеми. Един от първите форуми е Световната асамблея по проблемите на застаряването, свикана от ООН на 26 юли – 6 август 1982 г. във Виена. На нея е разгледан и приет международен план за действие по проблемите на застаряването. Въвеждането на практиката да се публикуват от ООН редовни сценарии за развитие на населението по страни в световен мащаб (по-специално от Департамента по населението към ООН) също допринася значително както за разпространението на научните постижения и резултати, така и за насочване на вниманието и усилията в отделните страни към състоянието на тяхното население. Настъпващите промени в обществото в резултат от застаряването на населението са от такава величина, че налагат необходимостта от регулиране на ефектите и последиците от застаряването върху цялостното развитие на обществото.

Литература:

1. Бар, Р. и Фр. Тьолон. Политическа икономия. Т. 1. С. Кама. 2002
2. Бекярова, К., Б. Велев и Ив. Пипев. Икономически теории. П. Хермес. 2006
3. Найденова, П. Икономически и демографски растеж в Третия свят. С. БАН. 1987
4. Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. С. Рата. 2006
5. Смит, А. Богатството на народите. С. Рата. 2006
6. Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т. 1. С. Прозорец. 1998
7. Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т. 2. С. Прозорец. 2001
8. Becker, Gary S. (1991). A Treatise on the Family. Harvard University Press
9. Beggs, J., Chapman, B. (1988). The forgone earnings from child-rearing, Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper № 190, Australian National University
10. Boserup, E. (1965). The conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure. London: Allen & Unwin
11. Chesnais, J.-C. (1996). Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe, Population and Development Review, 22(4)

12. Coleman, D. (1998) Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future?, NIDI Hofstee Lecture Series, № 5, The Hague, Netherlands, Interdisciplinary Demographic Institute
13. Easterlin Richard A. (1985). The Fertility Revolution: A Supply-Demand Analysis. University of Chicago Press
14. Josi, H. (1998). The opportunity costs of childbearing: More than mothers' business, Journal of Population Economics, 11
15. Inglehart, R. (1977). The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton, Princeton University Press
16. Keynes, J. M. (1937). Some Economic Consequences of a Declining Population, Eugenics Review, vol. 29
17. Leontieff, W. (1979). Population Growth and Economic Development – Illustrative Projections, Population and Development Review, № 1
18. Lesthaeghe, R., Moors, G. (1996) Living Arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description of France, West Germany, Belgium, and the Netherlands 1990, in D. Coleman (ed.), Europe's Population in the 1990s, Oxford, Oxford University Press
19. Lesthaeghe, R., D. van de Kaa (1986). Two demographic transitions? Population Growth and Decline, Deventer
20. McDonald, P. (2000a). Gender equity, social institutions and the future of fertility, Journal of Population Research, 17 (1)
21. McDonald, P. (2000b). Gender equity in theories of fertility, Population and Development Review, 26 (3)
22. McDonald, P. (2002). Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options, Population 2002/3, Volume 57
23. Malthus, Th. (1798). An Essay on the Principle of Population, London, <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>
24. Mill, J. S. (1888). Principles of Political Economy with Some of their Application to Social Philosophy, Oxford University Press
25. Senior, N. W. (2003). An Outline of the Science of Political Economy, London, Routledge
26. Spengler, J. (1976). Adam Smith on Population Growth and the Economic Development, Population and Development Review № 2
27. Van de Kaa, D. (2002). Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour, in R. Bulatao, J. Casterline (eds.), Global Fertility Transition, A Supplement to Volume 27, Population and Development Review
28. Wallace, R. (2010). Various prospects of mankind, nature, and providence, Gale ECCO
29. The Limits to Growth (1972). A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind, Universe Books